

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ КОРДОНІВ АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1775 – 1776 РР.) ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Процес формування кордонів Азовської губернії протягом 1775–1776 років можна простежити за комплексом джерел, до яких належать ордери генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна азовському губернатору В.О. Черткову, діловодна документація місцевих установ губернії, різноманітні описи території та кордонів Азовської губернії. Ці джерела дозволили реконструювати особливості формування території та кордонів губернії, установити особливості територіально-адміністративного устрою губернії, що, у свою чергу, було одним із чинників, який визначав особливості документообігу Азовської губернської канцелярії та фондування документації канцелярії.

Ключові слова: Азовська губернія, Г.О. Потьомкін, В.О. Чертков, Азовська губернська канцелярія.

Упродовж останньої чверті XVIII століття російським урядом послідовно реалізовувалася політика розширення кордонів імперії на півдні. Формування нових кордонів Російської імперії почалося після приєднання земель внаслідок Кючук-Кайнарджийського миру. Простежити процес їх формування можна лише за умови використання різноманітних історичних джерел. Наприклад, такі документи, як ордери правителя південноукраїнських губерній, демонструють процес адміністративного регулювання цього питання, рапорти азовського губернатора – процес виконання завдань щодо визначення кордонів губернії та, відповідно, зовнішніх кордонів Російської імперії. Суміжні питання, такі, як будівництво та облаштування фортець, розташування в них військових гарнізонів, створення мережі митних установ, які безпосередньо були частиною плану формування кордонів, також можна дослідити за документацією керівників південноукраїнських губерній. Допоміжними документами в рамках дослідження історії формування кордонів Азовської губернії є різноманітні описи земель, документація місцевих державних установ та інші.

На території Південної України були створені Новоросійська та Азовська губернії, генерал-губернатором яких став Г.О. Потьомкін. 14 лютого 1775 року була створена Азовська губернія [1, с. 55-56], губернатором якої призначили Василя Олексійовича Черткова. Ордер Григорія Олександровича Потьомкіна про призначення В.О. Черткова губернатором вийшов тільки 4 серпня 1775 року [2, с. 8-9], хоча він виконував обов'язки губернатора від часу створення губернії, про що свідчать ордери Г.О. Потьомкіна на ім'я В.О. Черткова та рапорти азовського губернатора.

Одним із найголовніших стратегічних завдань для губернаторів новостворених південних губерній стало укріплення зовнішніх кордонів держави. Для виконання цього завдання треба було спочатку остаточно визначитися з кордонами Азовської та Новоросійської губерній, зайнятися будівництвом та облаштуванням прикордонних фортець, розташуванням військових гарнізонів, створенням митних установ.

Документація, що стосується процесу формування кордонів південноукраїнських губерній, рясніє ордерами генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, який намагається якнайскоріше розібратися з цією справою для створення надійного заслону від Османської імперії. Уже 1 липня 1775 року Василю Олексійовичу Черткову був надісланий таємний ордер від генерал-губернатора, який зобов'язував зробити докладний опис земель Азовської губернії [2, с. 169-170; 3, с. 4]. В ордері від 18 липня 1775 року Г.О. Потьомкін вимагає надати пропозиції щодо раціонального розділення Азовської та Новоросійської губерній, включаючи землі, що відійшли до Російської імперії згідно з Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 року, та землі колишньої Запорозької Січі [2, с. 172-173; 3, с. 4-7]. Генерал-губернатор радив В.О. Черткову розділити губернії на провінції, а їх, відповідно, на міста, узявши до уваги господарську корисність регіонів. Для цього необхідно було створити відомість, яка б включала інформацію про кількість, якісний склад та вид занять населення міст південноукраїнських губерній; після обґрунтування розташування міста приєднати землі для створення повіту, але обов'язково залишити місце для подальшого заселення

регіону. Григорій Потьомкін також бажав почути рекомендації щодо розташування гарнізонів на прикордонній лінії та безпосередньо в губернії. У цих документах яскраво відображаються намагання Г.О. Потьомкіна швидко й одночасно якісно розділити губернії.

У листі Г.О. Потьомкіна азовському губернатору, надісланому в кінці серпня 1775 року, генерал-губернатор апробує розподіл південних земель між двома губерніями: "...мнение ваше с господином генерал порутчиком Текелием и генерал майором Муромцевым о положении обоим губерниям пределов оставлено в своей силе..." [2, с. 178; 3, с. 11-12].

Після кількох місяців роботи щодо розділення земель Г.О. Потьомкін урешті-решт подає Сенату подання стосовно територіального устрою південного регіону [2, с. 181-182]. Правитель південних губерній на початку вересня пропонує офіційний розподіл території губерній, кликаючись на пропозиції П. Текелія, В. Черткова та М. Муромцева. У поданні опис кордонів підсилює свою інформативність за допомогою назв річок. Особливу увагу Григорій Олександрович Потьомкін звернув на фортецю Кінбурн, яка відійшла до Російської імперії в результаті підписання Кючук-Кайнарджийського миру (артикул 18) [4, с. 355]. Генерал-губернатор обґрунтовує необхідність приєднання фортеці саме до Новоросійської губернії, а не до Азовської, хоча фортеця й знаходиться на лівому березі Дніпра. Причиною прийняття цього рішення став той факт, що між вищезгаданою фортецею та територією Азовської губернії знаходилися татарські землі, отже, логічним рішенням було віднесення Кінбурну з округом до Новоросійської губернії.

Кордони Азовської губернії в поданні генерал-губернатора виглядають не досить чіткими і є достатньо умовними. Г.О. Потьомкін обмежується переліком земель та об'єктів: "В Азовской губернии быть нынешнему Донецкому пикинерному полку, Бахмуту с уездом и с поселенными там Бахмутским гусарским и частию Луганским пикинерным полками, равно и со всеми теми селениями, которые вне границы того уезда заняты, земле между старою и новою линиями, равно вся новая линия от крепости Александровской до реки Конский вод и по оной до нижнего края Великого луга, от крепости ж Петровской по берегу Азовского моря до устья Кальмиуса, также крепости Таганрогская, Святого Димитрия Ростовскаго, Азов, Керчь, Ениколь с их уездами, да и все земли Донских казаков" [2, с. 181-182].

Одночасно з представленням нового територіального поділу південноукраїнських губерній Г.О. Потьомкін пропонує Сенату передати окремі землі зі Слобідської та Малоросійської губерній до Азовської, а саме міста Старі та Нові Водолаги та місто Тор з повітом [2, с. 181-182]. У жовтні такий розподіл дозволяється височайше затвердженою доповіддю Сенату [1, с. 221-223]. Г.О. Потьомкін одразу направляє ордер В.О. Черткову, у якому рекомендує прийняти новоприєднані землі до свого відома [3, с. 26-27]. Отже, результати роботи правителів південноукраїнських губерній щодо розподілу території Азовської та Новоросійської губерній урешті-решт були представлені керівництву держави.

Подальші територіальні зміни протягом 1775 року були пов'язані із упорядкуванням колишніх запорозьких земель. 6 листопада Г.О. Потьомкін апробує розподіл цих земель між двома губерніями, відповідно до якого лівобережні землі відійшли до Азовської губернії [2, с. 184; 3, с. 27]. Наступні територіальні зміни відбулися в 1778 році, але фактично вони вже не впливали на облаштування зовнішніх кордонів держави.

Для детального вивчення кордонів, для встановлення чітких меж між Азовською губернією та сусідніми губерніями, татарськими землями, необхідно взяти до уваги описи Азовської губернії, опубліковані в роботі Я.П. Новицького "Описание городов и границ бывшей Азовской губернии (1775 - 1783 гг.)" [5]. Публікація складається з двох частин: "Описания границ" та "Описания городов". У передмові Я.П. Новицький вказує, що представлені описи були знайдені ще в 30-х роках ХІХ століття А. Скальковським. Зупинимося докладніше на цьому описі кордонів. Вочевидь, опис був доповненням до карти Азовської губернії. Я.П. Новицький зазначає, що опис є копією, отже, автор публікував документ не з оригіналу. Опис займає дев'ять сторінок публікації і має вигляд таблиці, яка складається з двох колонок. Перша колонка – це безпосередньо опис кордонів, друга – "Описание прилежащих к Азовской губернии частей", у якому часто фіксуються покликання на попередні акти про територіальний поділ земель або пояснення про віднесення тих чи інших земель до певної губернії.

Так, перший кордон, зазначений в описі, лежить на території вздовж Азовського моря між річками Кальміусом та Бердою. Відповідно, навпроти цього запису в другій колонці зазначено, що Азовське море прилягає до території Азовської губернії. Зазначені кордони губернії

(пункт 3) в другій колонці мають покликання на домовленість із Новоросійським губернатором М.В. Муромцевим про розподіл земель по Дніпру. Є також примітка, що цей розподіл узгоджений із тогочасним губернатором Новоросійської губернії М.Д. Язиковим. Східні кордони, описані в пункті 11, також мають покликання, у цьому роді – на конвенцію 1704 року, згідно з якою спірні прикордонні землі повинні належати кубанським татарам.

Загалом опис містить 13 пунктів із характеристикою кордонів Азовської губернії. У публікації містяться примітки Я.П. Новицького, що стосуються уточнення місцезнаходження різних річок або населених пунктів, правильного прочитання географічних назв. Треба зазначити, що опис чітко окреслює кордони губернії. Документ містить детальний опис прикордонних земель. Опис кордонів, опублікований Я.П. Новицьким, є одним із найінформативніших джерел для вивчення територіального устрою Азовської губернії.

Друга частина археографічної роботи Я.П. Новицького – "Описание городов". Цей опис перевиданий Я.П. Новицьким у 1910 році. Річ у тому, що ідентичний опис міст ми можемо побачити на сторінках "Записок Одеського товариства історії та старожитностей", який опублікував М. Мурзакевич [6, с. 289-305]. Засновник цього товариства зазначає, що "Описание городов" знайдено в Катеринославі. Автор археографічної публікації стверджує, що цей документ можна датувати 1779 роком. У роботі А. Скальковського, який використовував цей опис, знаходимо покликання, згідно з яким опис міст знаходився у фонді межевої комісії Катеринославського архіву. А. Скальковський зазначає, що опис був складений за розпорядженням Г.О. Потьомкіна в 1781 – 1782 роках [7, с. 256]. В.О. Пірко відзначає, що цей опис укладено згідно з вказівкою Сенату від 1 листопада 1777 року і приходиться до висновку, що дата створення документу – 1781 рік [8, с. 195]. У роботі Р.Л. Молдавського "Нова Дніпровська лінія укріплень (1770 – 1791 рр.)" мова йде про 1782 рік [9, с. 51]. А.В. Бойко в роботі "Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел" вказує, що порівняння кількісних даних про купецтво та міщанство в містах Азовської губернії в описі та інших документах дають можливість датувати опис не раніше 1782 року [10, с. 129].

Опис складається з дев'яти пунктів, що відповідає кількості повітових міст, та прикінцевої частини із загальною характеристикою Азовської губернії. До характеристики безпосередньо самих повітових міст додається перелік з короткою характеристикою об'єктів, що входять до певного повіту.

В описі міст міститься інформація про історію їх будівництва, наявність церков, час проведення ярмарків, наявність навчальних закладів, місцевих установ і т.д. Представлено статистичну інформацію про кількість населення, яке належало до різних прошарків. Корисним для дослідження територіального устрою є вказівка на відстані від описаних міст до великих міст у губернії.

Після опису кожного повітового міста містився додаток, який у документі формулюється таким чином: "в округе онаго города". Цей додаток містить перелік містечок, селищ, фортець, монастирів, фабрик та ін., розташованих на території описуваного повіту, із вказівкою місця розташування, занять місцевого населення, наявності географічних об'єктів – річок, лісів, озер, порогів і т.д.

Опису підлягали такі міста Азовської губернії: Катеринослав, Павлоград, Олександрівська фортеця, Маріуполь, Таганрог, Бахмут, Тор, Костянтиноград (Білевська фортеця), Царичанка. Опис включає, окрім повітових центрів, коротку характеристику близько десяти населених пунктів, двох монастирів, двох фабрик і т.д. На особливу увагу, у зв'язку з дослідженням зовнішніх кордонів Російської імперії, заслуговують описи фортець, що були розташовані на території Азовської губернії. Представлено матеріал про всі фортеці Нової Дніпровської лінії, Керч та Єнікале, фортецю Святого Димитрія Ростовського. Згадуються також фортеці, які були розташовані на території між Азовським морем і Міуським лиманом, Черепаха, Павлівська та Семенівська.

В останній частині "Изъяснение о всей вообще губернии" подано загальну інформацію, що покликана різнобічно охарактеризувати губернію. У поясненні зазначено, що Азовська губернія складається з 9 повітів. В описі містяться відомості про поселення на території Азовської губернії трьох гусарських, трьох пікінерних та грецького піхотного полків. Багато інформації стосується занять населення губернії, природи, наявності рік та річок і т.д.

Загалом опис кордонів та опис міст, опубліковані в "Описании ..." Я.П. Новицького, містять достатню кількість інформації для реконструкції кордонів Азовської губернії і, відповідно, зовнішніх кордонів Російської імперії.

Окрім регулювання територіальних розмежувань, свідченням активних дій щодо формування кордонів є низка заходів, до яких вдавалися генерал-губернатор разом із керівниками південноукраїнських губерній для укріплення вже сформованих зовнішніх кордонів Російської імперії, як-то: облаштування кордону форпостами, будівництво фортець, розташування гарнізонів, створення митниць і т.д.

Так, важливим заходом вважалось будівництво і відновлення прикордонних фортець та розташування військових формувань на прикордонних територіях. Відповідно до Кючук-Кайнарджийського миру (артикул 19) фортеці Керч та Єнікале з їх повітами відійшли до Російської імперії та були включені до складу новоствореної Азовської губернії [4, с. 355]. У серпні 1776 року в ордері Григорій Потьомкін вимагав "приступить к восстановлению оных в желаемое состояние" [3, с. 9]. Одразу до цих фортець направили на поселення "270 человек разного звания чинов при флоте нашем служивших" [3, с. 9]. Місто Азов із повітом і, відповідно, Азовська фортеця відійшли до Російської держави також за умовами мирного договору 1774 року (артикул 20) [4, с. 356]. Керівництво губернії хвилювала доля Азовської, Таганрозької фортець та фортеці Святого Димитрія Ростовського. Про це свідчить ордер Г.О. Потьомкіна, надісланий Василю Черткову, у якому генерал-губернатор вказує на можливість збільшення асигнування на відновлення вищезгаданих фортець [3, с. 84].

Окрім відновлення колишніх турецьких фортець, держава займається зведенням нових. Це стосується будівництва нової лінії укріплень – Дніпровської. Період від часу створення Азовської губернії характеризується закінченням будівництва Нової Дніпровської лінії, що тривало з 1771 року. Були зведені такі фортеці: Петровська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захар'ївська, Олександрівська [11, с. 215]. В ордері Григорія Потьомкіна від 8 червня 1776 року йдеться про завершення будівництва деяких фортець Нової Дніпровської лінії [3, с. 61-62], а в ордері від 14 червня 1776 року – про впровадження проекту лінії між Олексіївською та Кирилівською фортецями [3, с. 62-63]. Облаштування фортець, створення поселень та розташування гарнізонів на території, яка після російсько-турецької війни стала офіційно належати Російській імперії, також є свідченням укріплення зовнішніх кордонів Російської імперії.

Заходи щодо укріплення зовнішніх кордонів стосувалися створення митниць та митних застав. Про це свідчать, передусім ордери Г.О. Потьомкіна. Наприклад, В.О. Черткову був надісланий таємний ордер, у якому генерал-губернатор вимагав "уведомить о тех местах, которые лучшими и полезнейшими находите вы по учреждению таможен" [2, с. 169-170; 3, с. 4]. Пізніше в ордері Г.О. Потьомкіна від 18 липня 1775 року окрім вимоги надати матеріали про доцільне розділення земель, міститься наполегливе прохання все ж таки визначитися з вибором місця для розташування митниць [2, с. 172-173; 3, с. 6].

Формування митної мережі є невід'ємною частиною укріплення державних кордонів, саме тому джерела з історії розбудови митної системи на півдні України дозволяють простежити й практичне облаштування кордонів, а саме створення мережі митних установ. Так, в ордері від 13 вересня 1775 року йдеться про відправку колишнього головного контролера портової митниці в Санкт-Петербурзі Івана Федуркіна до новостворених південних губерній "для избрания лучших и способнейших мест по учреждению в Новороссийской и Азовской губерниях портовых и пограничных таможен" [3, с. 20-21]. Головним завданням Федуркіна був огляд земель, які межували з Польщею, Кримом та Портою. Після виконання покладеного на нього завдання митний чиновник надсилає рапорт Григорію Потьомкіну щодо результатів огляду кордонів Азовської та Новоросійської губерній [12, с. 88]. Основна частина звіту за результатами відрядження викладена в записці Івана Федуркіна, датованій 17 січня 1776 року, про портові та прикордонні митниці, що знаходились у складі Азовської та Новоросійської губерній [12, с. 88-98]. Записка, окрім інформації про рух товарів через митниці, наповнена описами прикордонних територій із позначенням відстаней між головними географічними об'єктами губерній.

Федуркін обґрунтовує необхідність існування прикордонної митниці в м. Черкаськ, митної застави в Азові при річці Кагальник та портової митниці в Темернику наявністю торговельного обміну з татарським населенням. Але помічник митного обер-директора наголошує на можливості проникнення татар на територію Російської імперії поза митницями й пропонує

обмежити вільний доступ татар до Азовської губернії облаштуванням форпостів по периметру прикордонної лінії. Також виникло питання і про можливість вільного нелегального пересування на території від Темерниковської митниці до фортеці Єнікале, у якій митна застава відсутня. Тому Федуркін рекомендує створити портову митницю в Таганрозі та митні застави у фортеці Єнікале і в Керчі як перехідну між попередніми двома. Особливу увагу І. Федуркін приділив кримському прикордонню: він називає Олександрівську митницю, перераховує фортеці Нової Дніпровської лінії із зазначенням відстані між кожною фортецею.

На особливу увагу заслуговує цей документ у плані дослідження територіального устрою Південної України останньої чверті XVIII століття, а саме в період існування Азовської та Новоросійської губерній (1775 – 1783 роки). Записка містить докладний опис південноукраїнських земель, включаючи точні розрахунки відстані між прикордонними містами та річками.

Продовженням вибору місць для розташування митниць саме в Азовській губернії стало відрядження на початку 1776 року статського радника головної над митними зборами канцелярії Мещерського [3, с. 34-35]. Результатом роботи над цим питанням став ордер від 17 травня 1776 року про створення в Азовській та Новоросійській губерніях прикордонних та портових митниць згідно з сенатським указом за доповіддю Григорія Олександровича Потьомкіна. Отже, на території Азовської губернії протягом 1775 – 1776 років була остаточно сформована митна мережа. Цей факт свідчив про намагання якнайскоріше укріпити кордони губернії і, відповідно, зовнішні кордони Російської імперії.

Отже, процес формування стратегічно важливого для Російської імперії південного кордону Азовської губернії протягом 1775 – 1776 років можна простежити за цілим комплексом джерел, до якого належать ордери генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна азовському губернатору В.О. Черткову, подання генерал-губернатора Григорія Потьомкіна Сенату, діловодна документація місцевих установ Азовської губернії і т.д. Серед них є унікальні описи території та кордонів Азовської губернії, які дозволяють реконструювати особливості та сам процес формування території та кордонів губернії, встановити особливості територіально-адміністративного устрою губернії, що, в свою чергу, було одним із чинників, що визначав особливості документообігу Азовської губернської канцелярії та фондування документації канцелярії.

Список використаних джерел та літератури

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Собрание Первое. – СПб.: 1830. – Т. XX.
2. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) // Джерела з історії Південної України. – Т. 1. – Запоріжжя, 2005. – С. 173; Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринбург: Типография губернского земства, 1905.
3. Богумил А.К. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринбург: Типография губернского земства, 1905.
4. Дружинина Е.И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955. – С. 355
5. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. (Левобережная часть нынешней Екатеринославской). (1775 – 1783). Архивные источники. – Александровск, 1910. – 38 с.
6. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии (1779 года) // ЗООИД. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 289 – 305
7. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1730 – 1823). Ч. I (1730 – 1796). – Одесса, 1836. – С. 256
8. Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 195
9. Молдавський Р.Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770 – 1791 рр.). – Запоріжжя, 2007. – С. 51
10. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 129
11. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровкой линии. 1770 – 1806 гг. // Яків Новицький: твори у 5 томах / Ред. П. Сохань, А. Бойко, В. Козирев. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 215
12. Формування митної мережі Південної України (1775 – 1819) / Упорядник Ю. Головка // Джерела з історії Південної України. – Т. 8. – Запоріжжя, 2007. – С. 88

SUMMARY

We can define the process of the forming of Azov province's borders during 1775 – 1776 with help of the complex of sources, such as orders of general-governor G. Potemkin to Azov governor V. Chertkov, documentary sources of local authority of the province, variety of different descriptions of Azov province's territory and borders. These sources allowed us to reconstruct the features of border's forming, to define the particularities of political division that was one of the factors, that defined the features of circulation of documents of Azov province office and funding of office's documents.

Key words: Azov province, G. Potemkin, V. Chertkov, Azov province office.

АННОТАЦИЯ

Процесс формирования кордонов Азовской губернии на протяжении 1775–1776 годов можно проследить за комплексом источников, к которому принадлежали ордера генерал-губернатора Г.А. Потемкина азовскому губернатору В.А. Черткову, делопроизводственная документация местных учреждений губернии, разные описания территории и границ Азовской губернии. Эти источники позволили реконструировать особенности формирования территории и границ губернии, установить особенности территориально-административного устройства губернии, что, в свою очередь, было одним из факторов, который определял особенности документооборота Азовской губернской канцелярии и фондирования документации канцелярии.

Ключевые слова: Азовская губерния, Г.А. Потемкин, В.А. Чертков, Азовская губернская канцелярия.